

ספר זיכרון לגרשם שלום
במלאת עשרים וחמש שנים לפטירתו

עורך
יוסף דן

כרך ראשון

החוג למהשבת ישראל
המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל, הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית בירושלים
ירושלים תשס"ז

תוכן העניינים

ט	יוסף דן פתח דבר
1	מור אלטשולר כנגד כל הסיכויים: על המחלוקת בין בן-ציון דינור לגרשם שלום בשאלת המשיחיות בראשית החסידות
31	רחל אליאור מגילות מדבר יהודה ומסורת המרכבה: הזמן המקודש, המקום המקודש והפולחן המקודש
107	מרינה ארביב משבר האמונה ופוטנציאל ההתחדשות שלה בעידן המודרני: גרשם שלום מפרש את קפקא
125	יוסף בן-שלמה על היחס בין מיסטיקה ודת
159	צפורה ברודי ר' משה בוטריל, פירושו לספר יצירה ודמותו של אבו אהרן
207	חמוטל בר-יוסף הריהביליטציה של המיסטיקה היהודית ומניעיה בסוף המאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים
251	חגי דגן תאולוגיה יהודית כתשובה לתהליך החילון אצל גרשם שלום
265	יוסף דן גרשם שלום, חבורת 'ארנוס', ו'דת שלאחר הדת'

רעיה הרן	305
חירות בתוך אמונה: ההטפה ללימוד הנגלה והנסתר בהגות הצדיקים לבית זידיטשוב-קומרנה	
אביטל וולמן	353
על טוב ורע ב'מורה נבוכים' לאור הבחנותיו של גרשם שלום בין מיסטיקנים לבין פילוסופים	
נועם זדוף ויונתן מאיר	365
'דברי שלום' או 'חיי מוהר"ש': חיבור סטירי מגנוזי יוסף וייס	
נועם זדוף ויונתן מאיר	385
'אפשרות של רמזים פראנקיסטיים בתורת ר' נחמן מברסלב' (שלשה קטעים מעיזבוננו של יוסף וייס)	
רשימת המשתתפים בכרך	413
תקצירים באנגלית	ix

כרך שני

415	חנה כשר 'עולמך תראה בחייך' (בבלי, ברכות יז ע"א) – על הטרמתו של העולם הבא לחיים עלי אדמות
455	עידית פינטל-גינסברג 'הזורק אבן למרקוליס': הסמלת ה'אחר' בהקשר תרבותי יהודי
469	שלמה צוקר ספר 'שיר חדש': כתבים אחרונים של שלמה מולכו
543	אלי שי קובלנת הסוד המושקק (וקיללתו): לקרוא מחדש את שלום קורא את עגנון ואת רות
561	פטר שפר גרשם שלום והנצרות
585	רשימת המשתתפים בכרך

החלק הלוועזי

1*	<i>Giulio Busi</i> "Engraved, Hewed, Sealed": Sefirot and Divine Writing in <i>Sefer Yetzirah</i>
13*	<i>Saverio Campanini</i> Some Notes on Gershom Scholem and Christian Kabbalah
35*	<i>Martin Jacobs</i> Interreligious Polemics in Medieval Spain: Biblical Interpretation between Ibn Ḥazm, Shlomoh ibn Adret, and Shim'on ben Ṣemaḥ Duran
59*	<i>Eric Jacobson</i> Theories of Justice, Profane and Prophetic: Scholem on the Bolshevik Revolution

---

Ada Rapoport-Albert and Cesar Merchan Hamann 77*
"Something for the Female Sex": A Call for the Liberation of
Women, and the Release of the Female Libido from the
"Shackles of Shame", in an Anonymous Frankist Manuscript
from Prague c. 1800

David Weiss Halivni 137*
The Breaking of the Tablets and the Begetting of the Oral
Law: A History of *Torah Shebe'al Peh*

Shira Wolosky 165*
Gershom Scholems Linguistic Theory

תקצירים באנגלית 207*

פתח דבר

ניתן היום להתבונן במאה העשרים מתוך ריחוק מסוים, ודומה שאין כל פקפוק בדבר שגרשם שלום (1897-1982) היה הדמות הבולטת ביותר במדעי היהדות באותה מאה. עשרים וחמש שנה חלפו מאז פטירתו, ועדיין שמו מעורר תשומת לב רבה, עניין ואף פולמוס. למרות הזמן החולף, גרשם שלום רלוונטי כיום לתחומים נרחבים בתולדות ישראל ובתולדות המחשבה היהודית לא פחות משהיה בימי חייו. עשרות מאמרים הדנים במשנתו בעניינים מרכזיים בחקר היהדות מתפרסמים מדי שנה, ואסופת המאמרים המוגשת בזה בשני כרכים מהווה תרומה אחת מרבות לדיונים אלה.

דומה שניתן כיום לכלול את גרשם שלום ברשימה המצומצמת עד מאוד של יוצרים שכרכים רבים יותר של כתביהם יצאו לאור לאחר פטירתם מאשר בימי חייהם. בעשרים וחמש השנים שחלפו מאז מותו בשנת תשמ"ב ראו אור מהדורות חדשות של ספריו. כך למשל, הוצאת 'עם עובד' בתל-אביב ערכה מהדורה חדשה של 'שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו', והוצאת דה-גרונטר בברלין הוציאה מהדורה מיוחדת של ספרו על ראשית הקבלה במלאת ארבעים שנה לפרסומו הראשון של הספר בגרמנית (בשנת 1962), וכיצא באלה. קבצים של מאמריו בעברית, בגרמנית ובאנגלית מתפרסמים כמעט מדי שנה. רשימת התרגומים של חיבוריו ללשונות שונות מתארכת והולכת. השפעה מיוחדת נודעה לפרסום 'ראשית הקבלה' באנגלית, בעריכה חדשה ועם השלמות מאת ריי"צ ורבלובסקי. מאמרים מרכזיים שלו יצאו לאור בצורת ספר, בצירוף עיון ודיון בהם (על 'חכמת ישראל' בגרמנית מאת פטר שפר). המהדורה העברית של 'מברלין לירושלים', שהיא נוסח מורחב של האוטוביוגרפיה שנכתבה בגרמנית, תורגמה שוב לגרמנית. אפילו שיריו זכו לההדרה מיוחדת. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי הוציא לאור בשני כרכים גדולים את קטלוג ספרייתו הפרטית של שלום בענייני תורת הסוד היהודית, קטלוג הערוך לפי סדר היסטורי של הנושאים והספרים, בהתאמה לעיקרון לפיו ערוכים היו הדברים בספרייתו בביתו בימי חייו. בקטלוג הכללי של ספריית הרווארד רשומים כיום 61 ספרים של שלום (לרבות מהדורות חדשות ותרגומים) שיצאו לאור מאז 1982, ו-22 ספרים שגרשם שלום הוא נושאם שהתפרסמו באותה תקופה.

חקר עולמו האישי ותולדות התפתחותו הרעיונית והמחקרית נמצא עתה רק בראשית דרכו. בשנים האחרונות יצאו לאור כרכים אחדים של מכתביו ושל יומנו, ובהם נחשפו פרטים רבים לגבי מניעיו והגיגיו, וכן יחסיו עם אישים שונים, שלא היו ידועים עד כה.

המחקר בחומר עשיר ומגוון זה החל רק עתה, ויש לצפות לפרסומם של כרכים נוספים ולהעמקת המחקר בתחום זה.

האיש ויצירתו שימשו בשנים האחרונות נושא למספר ניכר של עבודות דוקטור, בעיקר בארופה ובארצות הברית, ויש לשער שמגמה זו תימשך ותתרום להרחבת המחקר ולתוספת כוחות צעירים לעיסוק בתחום זה. ככלל ניתן לומר כי העניין בגרשם שלום ובספריו בקרב חוקרים צעירים איננו נופל, ואפשר שהוא אף עולה, על זה המצוי בין תלמידיו ומקורביו. אין לפי שעה כל סימן לכך שפעם השנים הגדל והולך בין שלום לבין החוקרים והקוראים כיום מביא לדעיכת העניין בו. היו מי שהכריזו שנים אחדות לאחר פטירתו כי גרשם שלום איננו רלוונטי עוד לחקר היהדות ולחקר תורת הסוד; דומה שהמציאות מכחישה טענה זו בצורה ברורה ביותר.

מחצית המאמרים המוגשים בזה מוקדשים לפרשיות שונות בעבודתו המחקרית של שלום, מתוך גישה מחקרית-ביקורתית. פטר שפר מעלה כאן קווים עיקריים בשאלת יחסו של שלום לנצרות, פרשה מורכבת ורבת חשיבות להבנת אופקיה של עבודתו המחקרית. סברינו קמפניני סוקר את יחסו של שלום לקבלה הנוצרית – נושא ששלום תרם תרומה חשובה ביותר להעלאתו לסדר היום המחקרי במדעי היהדות, אך עסק בו רק בגבולות מצומצמים מאד. שירה וולוסקי מעלה לדיון את אחד הנושאים שהזונח במידה רבה בחקר משנתו של שלום ובחקר הקבלה בכלל – תפיסת הלשון, נושא חיוני להבנת האופן שבו קרא שלום את הטקסטים הקבליים. יוסף דן מנתח בפירוט את השאלה האם הייתה לשלום מגמה שמעבר למחקר בעבודתו המחקרית, טענה שהועלתה לאחרונה בתקיפות בספרו של ואסרסטרום 'הדת שלאחר הדת'. אריק ג'ייקובסון מציג אספקט לא-ידוע בעולמו של שלום – יחסו למהפכה הבולשביקית ולנושאים הקשורים בכך במישור הרעיוני. משנתו של שלום לגבי מעמדה של המשיחיות בחסידות, ה'נייטרליזציה של המשיחיות', עוררה פולמוס נוקב עוד בימי חייו; מור אלטשולר בודקת מחדש את העמדות המנוגדות של בן-ציון דינור וגרשם שלום בסוגיה זו, לאור מחקרים חדשים הנוטים להדגיש את מרכזיותה של המשיחיות בתולדות החסידות. בנושא אחר עוסקת מרינה ארביב – שאלת האפשרות של התחדשות האמונה הדתית בעולם המודרני לאור משנתו של גרשם שלום בשעה שהוא מתייחס אל עולמו הרוחני של פרנץ קפקא, נושא שהעסיק אותו לא מעט. קרוב לכך דיונו של חגי דגן על מעמדה של התאולוגיה היהודית כתשובה לתהליך החילון במשנתו של שלום. יחסו של שלום לארוטיקה בספרות נדון על ידי אלי שי, על יסוד דבריו של שלום על סיפורי עגנון ועל ספרו של פיליפ רות. תלמידו המובהק של שלום, יוסף בן שלמה, מציג ביריעה רחבה את תפיסתו לגבי היחס בין פילוסופיה לבין מיסטיקה, שני נושאים ששלום בהם עסק במשך שנים רבות. בנושא קרוב עוסקת גם אביטל וולמן, המתבססת על הבחנתיו של שלום לגבי הפילוסופיה והמיסטיקה בנייתוח מושגי הטוב והרע בספר מורה הנבוכים לרמב"ם. עדה רפפורט-אלברט וסור מרצ'ן-המן מפרסמים כאן טקסט

פרנקיסטי ששלום עסק בחלק ממנו, והדבר משמש להם נקודת-מוצא לדיון מפורט בשתי שאלות נכבדות: האחת, סיכום ובידור מחודש של בעיית היחס בין הפרנקיזם לבין ההשכלה, והשנייה – היחס לנשים ולמין בהקשר של המיתוס הרדיקלי של הפרנקיסטים.

חשיבות מיוחדת נודעת, לפי דעתי, לפרסום המובא כאן של חלק מהרצאותיו של יוסף וייס בספריית שוקן בירושלים על ר' נחמן מברסלב. ההרצאות נישאו על פי הזמנה מיוחדת מטעמו של שלום, שנים אחדות לאחר שוייס עזב את ירושלים וקיבל, בהמלצתו של שלום, משרה באוניברסיטה של לונדון. בהרצאות אלה הציג וייס את תפיסתו לגבי היחס בין ר' נחמן לבין יעקב פרנק ותורתו. ככל הנראה נועדו הדברים לצאת לאור בהוצאת שוקן בספר בסדרת 'מחקרים ומקורות בתורת הסוד בישראל' שייסד שלום במסגרת ספריית שוקן בירושלים, ואולם הדבר לא התממש, ופרשה זו היא פרק בתולדות היחסים בין שלום לבין יוסף וייס. מחקרם של נועם זדוף ויונתן מאיר בנושא זה מהווה תרומה חשובה לתיעוד הנושא. המחברים הוסיפו לכך את השרידים שעלה בידם למצוא מתוך יצירה נרחבת של יוסף וייס שהכל בירושלים ידעו על התרקמותה – ספר ה'שבחים' סביב גרשם שלום שיוסף וייס שקד לאסוף: אנקדוטות ואמרות של שלום ושל מיודעיו, שאותן ניסח וייס בלשון דומה לזו של ר' נתן מנמירוב לגבי דבריו של ר' נחמן ב'חיי מוהר"ן' ו'שבחי הר"ן'. יש באסופה זו דברים רבי עניין, ואולם דומה שחלו ידיים באוסף זה וכי הדברים הנוקבים יותר לא נשתמרו.

ארבעה מאמרים עוסקים במחשבה היהודית בעת העתיקה: דוד וייס-הליבני פורס יריעה רחבה להבנת שורשיה של תפיסת התורה שבעל-פה במחשבה העתיקה, וסיפור שבירת הלוחות משמש לו נקודת-מוצא. ג'וליו בוזי בודק מחדש במאמרו על ספר יצירה את ההצעות הרבות לפירוש המושג 'ספירות', ומעלה אפשרות חדשה רבת-עניין. על העולם הבא בתפיסת חז"ל ויחסו לחיים עלי אדמות בהווה כותבת חנה כשר. הביטוי 'זורק אבן למרקוליס' נחקר על ידי עידית פינטל-גינצבורג על רקע הקשרו הכולל בתרבות היהודית.

ארבעה מאמרים עוסקים במחשבה בימי הביניים: מאמרה של צפורה ברודי ז"ל מציג ניתוח חדש של אחת הסוגיות המטרידות בתולדות הקבלה – דמותו של 'אבו אהרן' בפירוש ספר יצירה לר' משה בוטריל, תוך סקירה מקיפה על תולדות חייו, מקורותיו ועמדותיו הרעיוניות של המחבר. זהו פרק מעבודת-דוקטור שצפורה ברודי שקדה על כתיבתה, אך נפטרה בדמי ימיה. מועט מאוד העיסוק המחקרי בתולדות הפולמוס בין יהדות לאסלאם בימי הביניים, ומאמרו של מרטין יעקובס חוקר את עמדותיהם של הרשב"א ושל שמעון בן צמח דוראן בנושא זה. שלמה צוקר מציג בפנינו לראשונה טקסט חדש של ר' שלמה מולכו – ספר שהוא מכנה אותו 'שיר חדש'. רחל אליאור מציגה עיון מחודש בסוגיה ספרותית-רעיונית – סיפורי הדיבוק שפרחו במאה ה"ז והשתלבו בספרות ההגיוגרפית של אותו עידן.

התקופה החדשה מיוצגת במאמרים של חמוטל בר־יוסף על הרהביליטציה של המיסטיקה היהודית בשלהי המאה הי"ט ובראשית המאה העשרים, ואילו רעיה הרן עוסקת בלימודי הנגלה והנסתר בהגותם של הצדיקים לבית זידיטשוב־קומרנה.

העורך חייב התנצלות לרבים מעמיתיו בחקר המחשבה היהודית והקבלה שדבריהם לא נכללו באסופת מאמרים זאת. ההיענות לפנייה הראשונה, החלקית, לחוקרים לתרום מפרי עטם לקובץ נענתה בצורה מהירה כל כך, עד כי היה בידינו חומר רב מאוד עוד בטרם נשלחו כל ההזמנות לחוקרים. משום כך חוקרים בישראל ובאירופה מיוצגים כאן יותר מאשר חוקרים בארצות הברית. יש לקוות כי ההיענות והעניין הרב שמצאו כאן את ביטויים יעודדו עורכים וחוקרים אחרים להוסיף ולשקוד על הכנת פרסומים מסוג זה. תודתי העמוקה נתונה למחברים שדבריהם מתפרסמים כאן, והתנצלות עמוקה בפני אלה שמטעמים טכניים אינם מיוצגים בקובץ זה.

העורך

ירושלים

ערה"ש תשס"ז